

**Η κρίση στη σχέση ανθρώπου φύσης
& το δίδαγμα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού**

ANNA ΛΑΖΟΥ

ABSTRACT

Searching for the causes of modern environmental crises has its starting point in ancient Greek thought and in the foundations of science laid by Aristotelian philosophy. In the history of philosophy, the relationship between the human being and nature has been interpreted in different ways and our study allows us to draw conclusions to assess the current critical state of climate change and other accompanying problems that threaten life on the planet. The dialectical interaction of human and natural world is our chosen way to understand the causes, but also the one that prospects practical treatment of the environmental crisis. Today, following the diagnoses and critiques of philosophers of the 20th century, we seek the revival of ancient Greek values through philosophy and art -mainly dance & drama- as a moral intervention and mitigation of the unjustly destructive behavior of man on earth.

Συμμετέχοντας στο κάλεσμα για ελεύθερο διαλογισμό γύρω από τα κορυφαία προβλήματα του σήμερα και για το αν θα μπορούσε να αντιμετωπίσει η φιλοσοφία - μια από τις παλαιότερες ανθρώπινες δραστηριότητες αποτελεσματικά, θα μπορούσαμε να σκεφτούμε τη φιλοσοφία ως μια λειτουργία της φύσης, που στέκεται ανάμεσα στην ‘στιγμή’ που αποτέλεσε την έκρηξη της ζωής και όλων των αναγκών επιβίωσης των συνοδών ειδών και το αναμενόμενο αποτέλεσμα μιας φυσικής επιλογής που θα αποδείκνυε την κατωτερότητα της ανθρώπινης φύσης και του ανθρώπινου πολιτισμού, ως περιττό και αντιοικονομικό για

τη ζωή φαινόμενο. Λαμβάνοντας υπόψη αυτό το απαισιόδοξο υπόβαθρο για την ανθρώπινη πραγματικότητα και το ρόλο της φιλοσοφίας προτείνω μια πιθανή διέξοδο που, όπως υποστηρίζω στην εργασία, καταλήγει στη σύγχρονη αναβίωση αρχαίων Ελληνικών αισθητικο-εκπαιδευτικών αξιών με διαχρονική σημασία και χρησιμότητα.

I

Σε σχέση με την κλιματική αλλαγή και την κρίση στην σχέση ανθρώπου φύσης ας θυμηθούμε τα αποτελέσματα των πρόσφατων διασκέψεων από τον επίσημο ιστοχώρο της Unesco.¹ Θεωρητικοί και επιστήμονες έχουν αναζητήσει απαντήσεις και τα αίτια της περιβαλλοντικής κρίσης που πλέον απειλεί τη ζωή στον πλανήτη, ακριβώς όπως ο πόλεμος ή οι τρομοκρατικές επιθέσεις: είναι η ανθρωπογενής κλιματική αλλαγή που αναγνωρίζεται ως η βαθιά αιτία πίσω από τα πολλά παρατηρούμενα συμπτώματα που όλοι γνωρίζουν: αποψίλωση των δασών, ερημοποίηση, ρύπανση νερού, αέρα και εδάφους, αντίσταση στα αντιβιοτικά, μολυσματικές ασθένειες, εξαφάνιση ειδών κ.λπ. Το κύριο ερώτημα αφορά κατά πόσο η κυρίαρχη καπιταλιστική οικονομία, που μετατρέποντας όλη την αξία σε ανταλλακτική αξία στοχεύει στο μέγιστο κέρδος με το ελάχιστο δυνατό ποσοτικό κόστος, θα πρέπει να θεωρείται ως ο τελικός υπεύθυνος για την απειλή της κλιματικής αλλαγής, γιατί οι συνθήκες

¹ www.anthropocene.paris/Prog_Colloque_Anthropocene_Paris.pdf: «Αυτό το συνέδριο προκάλεσε τόσους φόβους όσες και ελπίδες: πολλοί θεώρησαν ότι ήταν η τελευταία ευκαιρία να επιτευχθεί μια δεσμευτική συμφωνία για τη μείωση των αερίων εκπομπών του θερμοκηπίου, για να αποφευχθεί η υπερβολική άνοδος της θερμοκρασίας, η οποία θα είχε καταστροφικές συνέπειες. Συγκρίνοντας τις απόψεις όσων μελετούν τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπινων κοινωνιών στην ποικιλομορφία τους και του περιβάλλοντος, αυτό το συνέδριο ήθελε να αναδείξει τη συμβολή των ανθρώπινων και κοινωνικών επιστημών στον αγώνα κατά της κλιματικής αλλαγής και των συνεπειών της. Η υπόθεση του *Ανθρωπόκαινου* υπονοεί ότι η ανθρώπινη ιστορία και αυτή της φύσης συναντώνται, που ισοδυναμεί με τη αξίωση για ενοποίηση της ανθρωπότητας, ως φυσικής δύναμης. Ποιά είναι η σημασία της ενότητας της ανθρωπότητας και πώς κατανοείται η διαπίστωση ότι το βάρος των ανθρώπινων πληθυσμών έχει ασύμμετρες επιδράσεις στην παγκόσμια αλλαγή; Τί σημαίνει από την άποψη μιας ανθρωπολογικής προσέγγισης που ανέκαθεν έδινε έμφαση στην ποικιλομορφία των ανθρώπων για να κατανοήσει τον άνθρωπο; Και, αν η αναζήτηση κοινής συμφωνίας μεταξύ των εθνών καθιστά αναγκαία την περιφρόνηση του γενικού συμφέροντος, σε ποιες πολιτικές ή επιστημονικές βάσεις πρέπει να σκεφτούμε αυτήν την ενότητα; Η κλιματική αλλαγή είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο, είναι μάλιστα το κατεξοχήν φαινόμενο που φανερώνει την πλανητική διάσταση των οικολογικών αναταραχών που οφείλονται σε ανθρώπινες ενέργειες.» (μετάφραση Άννας Λάζου)

επιβίωσής της, συμπεριλαμβανομένων της υπερβολικής εμπορευματοποίησης, της ανάπτυξης του κεφαλαίου, της υπερκατανάλωσης και διάθεσης απορριμμάτων και βιομηχανικών αποβλήτων, παράγουν αναγκαστικά καταστροφικά ακόμη και αυτοκαταστροφικά αποτελέσματα. Δεν είναι απλώς ένα ηθικό ερώτημα αλλά αποτελεί ρεαλιστική αιτιότητα που είχε προβλεφθεί εδώ και πολύ καιρό από τον Karl Marx, αφού στη βάση των κρίσεων βρίσκεται το διαρκώς διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα στους πλούσιους, προνομιούχους και ισχυρούς και στους φτωχούς, άπορους και αδύναμους. Οι αυτοκτονικές επιπτώσεις για το οικοσύστημα και τον μη ανθρώπινο πληθυσμό του πλανήτη, αλλά στο τέλος ακόμη και για την ανθρώπινη επιβίωση και το κυρίαρχο οικονομικό σύστημα, έμμεσα τεκμαίρονται από τη μαρξική κριτική. Πρόκειται για ένα ηγεμονικό πολιτικό και οικονομικό σύστημα που ορίζεται επίσης και με πολιτιστικούς όρους, προβάλλοντας μια μειονότητα Δυτικών λευκών ανθρώπων σε μια αυταρχική υψηλή ελίτ, στο όνομα της ‘ανάπτυξης’, της ‘οικονομικής προόδου’, της ‘ευημερίας’, όπως υποτίθεται πως συνιστούν τα μεγάλα οφέλη του παγκόσμιου ανθρώπινου πολιτισμού.²

Η κλιματική αλλαγή είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο που κατ’ εξοχήν εκδηλώνει τον πλανητικό χαρακτήρα των οικολογικών αναταραχών, ως συνέπεια ανθρώπινων ενεργειών. Αυτός είναι ο κύριος λόγος για να θεωρήσουμε ότι ο πλανήτης έχει αναδυθεί από την περίοδο του Ολόκαινου για να εισέλθει σε μια νέα γεωλογική εποχή - την Ανθρωπόκαινο - που χαρακτηρίζεται από το βάρος των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στα γεωφυσικά φαινόμενα. Αλλά η παγκόσμια αλλαγή αυτή είναι επίσης κι ένα διαφοροποιημένο φαινόμενο, όχι μόνο επειδή επηρεάζει τους ανθρώπους του κόσμου με πολύ διαφορετικό τρόπο, από τις επιπτώσεις τους στο

² Βλ. Lee, W.L., *Eco-Nihilism: The Philosophical Geopolitics of the Climate Change Apocalypse*, Lexington Books, 2017.

περιβάλλον, αλλά γιατί και εκείνοι έχουν άνιση ευθύνη και ούτε μπορούν να ανταποκριθούν με τον ίδιο τρόπο.

Μια παρόμοια άποψη υιοθετεί η Wendy Lynne – Lee, στο πρόσφατο βιβλίο της *Eco-Nihilism: The Philosophical Geopolitics of the Climate Change Apocalypse* (Οικο-μηδενισμός: Η φιλοσοφική γεωπολιτική της αποκάλυψης της κλιματικής αλλαγής), «Η μόνη διέξοδος απαιτεί τερματισμό του μύθου των ατελείωτων πόρων, απόρριψη της άρνησης της κλιματικής αλλαγής και ριζική επαναξιολόγηση της ανθρωποκεντρικότητας, όχι ως τόπο ισχύος, αλλά ως ευκαιρία ανάληψης ηθικής και επιστημικής ευθύνης για έναν κόσμο, του οποίου η βιοτική ποικιλομορφία και η οικολογική ακεραιότητα κάνουν τον αγώνα για την επίτευξή της να αξίζει τον κόπο. Αυτή η λύση απαιτεί όχι μόνο τερματισμό του καπιταλισμού, αλλά και σκόπιμη ανάκτηση της αξίας —αισθητικής, ηθικής και αστικής— και ριζικό μετασχηματισμό τόσο της προσωπικής όσο και της συλλογικής συνείδησης».³

Αναζητώντας τις αιτίες της οικολογικής κρίσης στις συνθήκες διαβίωσης του σύγχρονου κόσμου εντοπίζεται από σειρά συγγραφέων το φαινόμενο του καταναλωτισμού στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οικονομίας (Theodor Adorno, Fredric Jameson, Antonio Gramsci, John Foster eta.) Στην εδώ εργασία του Καταναλωτισμός και Οικολογική Κρίση, ο Παύλος Κοτσώνης επεξεργάζεται βαθύτερα το θέμα αυτό, όμως για τα δική μας οπτική θεωρούμε σημαντικό να επισημάνουμε τα ακόλουθα: η παθητικότητα, ο χωρίς όρια ωφελιμισμός στηριγμένος στην ικανοποίηση ατομικών υλικών αναγκών, η μαζική και ποσοτικά σταχυολογημένη κατανάλωση προϊόντων αποτελούν στοιχεία όχι μια φουτουριστικής δυστοπίας, αλλά μιας αναγνωρισμένης παροντικής κατάστασης που προεκτείνεται στο οικονομικό και στο πολιτιστικό πεδίο – ως κατανάλωση

³ Lee, W.L., *Eco-Nihilism*, Πρόλογος, σελ. vii-xii.

πολιτιστικών αγαθών- αλλά και στο πνευματικό (τρόποι εξάπλωσης της γνώσης, αγορά και πώληση εκπαίδευσης). Ωστε η στροφή προς στον σαγηνευτικό φουτουριστικό δυστοπικό όραμα παράλληλα με την προτίμηση της μεταφυσικής στο φιλοσοφικό πεδίο και την αναζήτηση μιας καθολικής – αφηρημένης- ευδαιμονίας αποτελούν συνοδευτικά φαινόμενα της εξάπλωσης του ατομικιστικού μοντέλου παγκόσμια. Η μαρξική και μαρξιστική βάση της σύγχρονης οικολογικής σκέψης και κριτικής δείχνει προς την αναγνώριση της διαλεκτικής αλληλεπίδρασης κοινωνίας και φύσης ως το μοχλό ανάπτυξης της ιστορίας και του πολιτισμού και ως κύρια αιτία ρήξης και κρίσης αυτού του συναρμοστικού ‘μεταβολισμού’ την υπέρβαση από την πλευρά του ανθρώπου και των ηθικοπολιτικών του πράξεων αυτής της απαραίτητης ισορροπίας, μια υπέρβαση-βιασμό που σήμερα υπηρετεί ο καταναλωτισμός στο πνεύμα μιας ναρκισσιστικής αυτοπροσδιοριστικής εγωιστικής ταυτότητας του υποκειμένου στο καπιταλιστικό σύστημα.⁴ Μια συνεπακόλουθη υπόθεση που η οικολογική κρίση στις αλληπάλληλες εκφάνσεις της με κορύφωση την κλιματική αλλαγή προκαλεί είναι η άμεση και αδήριτη αναγκαιότητα για συνειδητοποίηση της νέας κατάστασης και της εξεύρεσης λύσεων πρακτικού χαρακτήρα στην αντιμετώπιση των επί μέρους προβλημάτων (πλαστικά απόβλητα, χρήση φυτοφαρμάκων, αποψίλωση δασών, εκμετάλλευση φυσικών πόρων, επισιτιστική ανασφάλεια, βία με όπλα, ανθρώπινη μετανάστευση, εμπορία ανθρώπων, χρήση οπιοειδών, ρύπανση, τρομοκρατία, ιογενείς εστίες), αλλά και στην διαχείριση της φύσης ως όλου και των αιτίων των περιβαλλοντικών καταστροφών.

Η Wendy Lynne Lee στο τελευταίο βιβλίο της - *This is Philosophy: Environmental Ethics*, Wiley-Blackwell, 2022 (*Αυτό είναι η φιλοσοφία: η περιβαλλοντική ηθική*) - συνδέει αφ’ ενός το οικολογικό ζήτημα με το

⁴ Foster, J.B.-Burkert, P. *Marx and the Earth: An Anti-Critique*, BRILL, 2016.

υπαρξιακό διακύβευμα για τον άνθρωπο αλλά και τον πλανήτη, ενώ τονίζει την άμεση σχέση της περιβαλλοντικής κρίσης με τους γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς και φυσικά τον πόλεμο που επιδεινώνει την οικολογική καταστροφή με τις εκπομπές αερίων θερμοκηπίου. Το καπιταλιστικό σύστημα οικονομικής ανταλλαγής που βασίζεται στην εμπορευματική χρήση της αξίας παίζει τον κεντρικό ρόλο στην καταστροφή του περιβάλλοντος, τη ρύπανση, τη γεωπολιτική βία, την εξαφάνιση των ειδών και την κλιματική κρίση.

Η φιλοσοφία από την άλλη πλευρά παραδοσιακά αφθονεί σε παραδείγματα κριτικής του πολιτισμού ακόμη και της ανθρώπινης φύσης: η κατάσταση θα μπορούσε να επιβεβαιωθεί από τη φιλοσοφική ψυχολογία της νεότερης εποχής που ξεκίνησε τον 17^ο αιώνα με την υπεράσπιση της πρωτοκαθεδρίας του πρώτου προσώπου από τον Descartes, και την αναφορά και καθιέρωση της αισθητηριακής αντίληψης ως ατομικιστικής βάσης της γνώσης. Η ατομικιστική οπτική αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική, γιατί φέρνει στο προσκήνιο μια σκεπτικιστική άποψη, κατά την οποία κάθε άτομο μπορεί να αμφισβητήσει και να αντιπαρατεθεί στις συμβάσεις, τόσο αυτές που συνδέονται με την ισχύ, καθώς και κάθε αυταρχικό έλεγχο που θα αξίωνε άκριτη επιβολή του δικού του αλάθητου. Τέτοιες θεωρητικές αρχές της φιλοσοφικής κριτικής και αυτοκριτικής, συμπεριλαμβανομένων των θεωριών του δημόσιου νοήματος, του εσωτερικού ματιού και της βιο-συνείδησης, που υποστηρίχθηκαν από φιλοσόφους του νου του 20^{ού} αιώνα (όπως οι Ludwig Wittgenstein, Nicholas Humphrey και John Searle), παρέχουν στη σύγχρονη εκπαίδευση και ηθική ένα υποκειμενικό και ατομικιστικό πλαίσιο κατανόησης του ανθρώπου με θετικιστικές βάσεις. Πρόσφατα, επιστημονικές ανακαλύψεις όπως αυτές στο πεδίο της μοριακής κυτταρικής βιολογίας προσανατολίζονται σε μια καθαρά αναγωγιστική προσέγγιση, δεδομένου ότι οι κύριες προσπάθειές τους αφορούν στην ταυτοποίηση του γονιδίου

ανάπτυξης του εγκεφάλου εξηγώντας την ανθρώπινη εξέλιξη στο χρόνο.⁵ Παράλληλα, στο πεδίο της φιλοσοφικής κριτικής, οι παραδόσεις που πηγάζουν από ένα μαρξιστικό υπόβαθρο, έχουν αναλύσει την αλλοτριωτική σχέση ανθρώπου-μηχανής της βιομηχανικής περιόδου μπαίνοντας στον 20^ο αιώνα με πιο σύνθετα εξηγητικά σχήματα αρνητικής διαλεκτικής (π.χ. Theodor W. Adorno, 1903 – 1969). Η οικονομική σφαίρα τείνει να διαχωρίζει την τεχνολογία από την πνευματική ουσία του ανθρώπου με αποτέλεσμα τη σύγχυση του πολιτισμού με τη βλακεία, σύμφωνα με τον Adorno. Συνέπεια αυτής της κατάστασης είναι η δημιουργία του φαινομένου που ορίζεται από στοχαστές της Σχολής της Φρανκφούρτης, όπως ο Adorno, ως ο πολιτισμός της μάζας (*massive culture*).

Ο πολιτισμός της μάζας προκάλεσε την εξαφάνιση των παραδοσιακών πολιτιστικών μορφών, καθώς και αυθεντικές μορφές τέχνης που γεμίζουν τον ελεύθερο χρόνο του δυτικού πολιτισμένου ανθρώπου με αναπαραγωγές και προϊόντα τέχνης χαμηλής αισθητικής αξίας της απομίμησης. Οι Max Horkheimer (1895 - 1973) και Theodor Adorno, υποστηρίζουν ακόμη ότι ο καπιταλισμός ενώ προτείνει τη συσσώρευση και κερδοσκοπική διάθεση του πλούτου, έχει δημιουργήσει εκβιομηχάνιση, ανάπτυξη και αιώνια αναπαραγωγή του δικού του πολιτισμού.⁶ Ο Adorno θεωρούσε ότι η εποχή του – στα μέσα του περασμένου αιώνα – χαρακτηριζόταν από την έλλειψη μέτρου ή συμμετρίας και από βαρβαρότητα: η αυτοκριτική της φιλοσοφίας ήταν το απαραίτητο αποτέλεσμα της αποτυχίας της να αντιμετωπίσει και να απεικονίσει την πραγματικότητα. Καθώς η κοινωνία αναπτύσσεται

⁵ Πρόσφατες έρευνες του Ινστιτούτου Max Planck, Prof. Dr Wieland V. Huttner of the *Max Planck Institute of Molecular Cell Biology and Genetics*. <https://www.mpi-cbg.de/research/researchgroups/currentgroups/wieland-huttner/research-focus>

⁶ Adorno, Th. - Horkheimer, M., *The Culture Industry: Enlightenment and Mass Deception* (Η βιομηχανική κουλτούρα: διαφωτισμός και μαζική παραπλάνηση), σελ. 7, <http://faculty.georgetown.edu/irvinem/theory/Adorno-Horkheimer-Culture-Industry.pdf>

χαοτικά, κάθε μορφή προόδου στο θετική γνώση της φύσης εξαρτάται όλο και περισσότερο από την εμπορική εκμεταλλευτική δομή του κυρίαρχου καπιταλισμού και ό,τι υποτίθεται πως είναι πνευματική ή φιλοσοφική παραγωγή και κριτική γίνεται όλο και περισσότερο υπόδουλη στην εξουσία και την κοινωνική ισχύ, ενώ, σε αντίθεση, η κριτική αξιώνει να κατανοήσει και να δώσει περιεχόμενο στη ισχύ και την εξουσία. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο η φιλοσοφία εμφανίζεται ως μία μόνο πτυχή της γνώσης – μία από τις πολλές όψεις της επιστήμης και καθόλου ως το κύριο αντικείμενό της.⁷

Η κριτική που απευθύνει η φιλοσοφία του 20^{ου} αιώνα στον πολιτισμό παραλληλίζεται στο ίδιο περίπου χρονικό πλαίσιο με κριτική προς την ίδια τη φιλοσοφία, καθώς βλέπουμε για παράδειγμα στα κριτικά κείμενα του Παναγιώτη Κονδύλη προς τη μεταφυσική παράδοση της ιστορικής περιόδου από την εποχή του Hegel και μέχρι τα μέσα του 20^{ου} - εποχή των Heidegger και Wittgenstein – σύνδεση της ταχύτατης ανάπτυξης της δυτικής σκέψης με την κλιμάκωση της τεχνολογικής και βιομηχανικής ανάπτυξης σε μεγάλο εύρος του πληθυσμού.⁸ Και για τον Adorno η επιβίωση της φιλοσοφίας διασταυρώνεται με την διαπίστωση ότι έχει οριστικά χαθεί η στιγμή της πραγμάτωσής της.⁹

II

Η εξέταση της φύσης από φιλοσοφική άποψη οδηγεί στο να την κατανοούμε ως έννοια που αναδύεται από την ιστορία κι εμπλουτίζεται από συγκεκριμένα πολιτισμικά πλαίσια. Η φύση λαμβάνει μια ποικιλία σημασιών εξεταζόμενη ιστορικά, από ‘το άγριο τοπίο’ και ‘τους νόμους της ζούγκλας’, έως την ταύτισή της με την ουσία, την πραγματικότητα

⁷ Adorno, Th., *Negative Dialectics* (*Αρνητική διαλεκτική*, 1966), transl. E.B. Ashton, RKP, London & New York, 1973, Taylor & Francies e-Library, 2004, σελ. 3-57.

⁸ Kondylis, P., *The new-times critique of metaphysics* (*Die neuzeitliche Metaphysikkritik*), *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη*, (επιμ. Μ. Παπανικολάου-Θ. Σαμαρτζής), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, τ. Α & Β, 2012, σελ. 17-25κ.ε.

⁹ Adorno, Th., *Negative Dialectics*, ό.π., σελ. 3.

πίσω ή κάτω από τα φαινόμενα, δείχνοντας έναν τρόπο ύπαρξης σε βάθος, ενώ σε πολλές περιπτώσεις δηλώνει το σύνολο των αντικειμενικά υπαρκτών πραγμάτων, την ίδια την πραγματικότητα. Πέρα από τα δίπολα εννοιών ‘ουσία και φαινόμενα - υποκείμενο και αντικείμενο’, για να κατανοήσουμε την έννοια ‘φύση’, καθώς και το περιεχόμενο και την πολλαπλότητα των σημασιών της, εξαρτάται από τη διαφορετική και ιδιάζουσα συγκρότηση κάθε φιλοσοφικής θεώρησης: υλιστικής, ιδεαλιστικής, εμπειριστικής, ορθολογιστικής, ρεαλιστικής, δυιστικής, αναγωγιστικής ή διαλεκτικής απόκλισης, το πώς θα οριοθετηθεί θεωρητικά η σχέση ανθρώπου-φύσης. Όπως εξ άλλου εξαρτάται η συγκρότηση των διαφορετικών κοσμοειδώλων αναλόγως του πού δίδεται η προτεραιότητα, στο πώς προσδιορίζεται η ουσία, πώς αποκτάται η γνώση της και στο ποια σημασία αποδίδεται στα φαινόμενα και στη γνώση δια των αισθήσεων. Αν ο άνθρωπος τοποθετείται ως υποκείμενο απέναντι στη φύση ως σε αντικείμενο, που προσπαθεί να τη γνωρίσει και να την τιθασεύσει, ταυτόχρονα αποτελεί μέρος της φύσης, επειδή και ο ίδιος είναι φυσικό – βιολογικό ον. Παράλληλα, η όποια αντίληψη ή γνώση του εαυτού του ως ψυχο-σωματο-πνευματικής οντότητας που έχει αποκτήσει και υιοθετήσει, επηρεάζει την αντίληψή του για τη φύση συνολικά αλλά και για τη φύση, ως σταθερό ουσιώδες χαρακτηριστικό του κάθε πράγματος. Αλλά και αντιστρόφως: αν θεωρήσουμε ότι η εσώτερη φύση και ουσία των πραγμάτων παραμένει σταθερή στην ιστορία και αμετάβλητη από εποχή σε εποχή, από πολιτισμό σε πολιτισμό, από κοινωνία σε κοινωνία, τότε διαμορφώνει αντίστοιχα ορισμένη αντίληψη για τον εαυτό του ως άτομο αυτού του όλου της πραγματικότητας. Πέρα από τον προσδιορισμό της ίδιας της έννοιας και του φιλοσοφικού περιεχομένου της, αποτελεί χαρακτηριστικό πρόβλημα και ο αντίστοιχος τρόπος κατανόησής της ανάλογα με τις διαφορετικές

οντολογικές και γνωσιολογικές θεωρήσεις. Έτσι, συνοψίζουμε τις διαφορετικές ως άνω θεωρήσεις σε δύο γενικές κατηγορίες: όσες υποστηρίζουν την οντολογική ουσιοκρατία, σε σχέση με όσες υποστηρίζουν την επιστημολογική ουσιοκρατία. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι θεωρήσεις που αντιμετωπίζουν την ουσία ως αναλλοίωτη και σταθερή οντολογική ταυτότητα των πραγμάτων. Στην δεύτερη κατηγορία θεωρήσεων της ουσίας εντάσσονται όσοι θεωρούν ότι η ουσία αποτελεί μια σειρά από σχέσεις που εξαρτώνται από την γνωστική σχέση του ανθρώπου με τα πράγματα. Στην πρώτη κατηγορία θα μπορούσαμε να συνδέσουμε παραδοσιακές τάσεις της μεταφυσικής που τείνουν να εξηγούν τον κόσμο με βάση καθολικές μορφές και σταθερούς τύπους και τρόπους ύπαρξης, ανεξάρτητους από το γνωστικό μέσον ή τη μέθοδο σύλληψής τους από τον νου. Στην δεύτερη κατηγορία αναγνωρίζουμε τάσεις του 20^{ου} αιώνα, κυρίως μετά τον θετικισμό, που συναρτούν από τη μέθοδο της γνωστικής τους προσέγγισης τον προσδιορισμό των σχέσεων μεταξύ των στοιχείων της πραγματικότητας και επομένως θέτουν σε προτεραιότητα ως προς την οντολογία τους τη σχέση ανθρώπου και φύσης.¹⁰

Οι δύο μορφές και κατηγορίες προσέγγισης έχουν συνέπειες στον προσδιορισμό της έννοιας της φύσης και στο πώς πρέπει να την κατανοήσουμε, εφ' όσον κατά την πρώτη θεώρηση η φύση αποτελεί αναλλοίωτη οντότητα που καλούμαστε να την γνωρίσουμε έξω και πέρα από τους περιορισμούς και τις προϋποθέσεις του ανθρώπινου πολιτισμού ή της γνώσης, ενώ η δεύτερη συνάδει με μια έννοια φύσης που προκύπτει από τη σχέση του ανθρώπου με αυτήν και από το πώς ο νους και η ανθρώπινη γνώση συγκροτούν ανά εποχές τον εξωτερικό κόσμο. Κατά τον Leo Strauss, «η απαρχή της Δυτικής φιλοσοφίας αναφέρεται στην

¹⁰ Για τα εδώ αναφερόμενα δεξ Λάζου, Α.-Καλαχάνης, Κ. (επιμ.), *Στοιχεία Φιλοσοφίας της Φύσης τ. Α'*, συνεπιμέλεια με τον Κ. Καλαχάνη, Αρναούτης, 2015, σελ. 41 κ.ε.

‘ανακάλυψη ή εφεύρεση της φύσης’, ενώ το ‘προφιλοσοφικό ισοδύναμο της φύσης’ εφοδιάστηκε με έννοιες όπως οι *έξεις ή τρόποι*». Επίσης υποστηρίζει ότι «στην αρχαία Ελληνική φιλοσοφία η φύση ή οι φύσεις είναι πραγματικοί καθολικοί τρόποι ύπαρξης σε όλες τις εποχές και σε όλους τους τόπους».¹¹ Η έννοια της φύσης παραμένει σε ισχύ έτσι στη σύγχρονη δυτική διανόηση. Η επιστήμη κατά τον Strauss, στην ιστορία του δυτικού κόσμου, αποτελεί έναν στοχασμό πάνω στη φύση, ενώ η τεχνολογία θεωρήθηκε μια προσπάθεια να την μιμηθεί.¹² Η ίδια η ελληνική λέξη *φύσις* ερμηνευόμενη συνδέει τη φύση με την αύξηση. Ο όρος *φύση*, καθώς αναφέρεται σε κάτι που φύεται και αυξάνει, μεταλλάσσεται κι επομένως δεν σημαίνει κατ’ ανάγκην κάτι που υπάρχει με σταθερό και αναλλοίωτο τρόπο. Παράλληλα όμως με τη μη σταθερότητα και μεταβλητότητα της φύσης, απαντάται και η έννοια της φύσης ως σταθερού χαρακτηριστικού των πραγμάτων και των όντων, όπως προαναφέραμε. Την εξέλιξη αυτήν τρόπων αντίληψης της έννοιας *φύση* την παρακολουθούμε από τα αρχαιότατα ως τα νεότερα χρόνια ως προσπάθειες ερμηνείας του φυσικού κόσμου. Αν εξαιρέσουμε μυθολογικά και κοσμολογικά συστήματα κινεζικής και περσικής προέλευσης, η πρώτη συστηματική προσπάθεια ερμηνείας της φύσης είναι ασφαλώς αυτή των Ιώνων φιλοσόφων του 7^{ου} και 6^{ου} αιώνα π.Χ.¹³

Άρα, μεταβάλλεται το περιεχόμενο της έννοιας αυτής με την ιστορική εξέλιξη, παράλληλα με την εμφάνιση της κριτικής προσέγγισης π.χ. του Herbert Marcuse (1898 – 1979), όπως και των ρευμάτων της οικολογίας,

¹¹ Strauss, L., «Progress or Return? The contemporary crisis in Western civilization», στο, 1975, *An Introduction to Political Philosophy: Ten Essays by Leo Strauss*, επαυξημένη έκδοση του 1989, *Political Philosophy: Six Essays by Leo Strauss*, Detroit: Wayne State UP, εκδ. Hilail Gildin, σελ. 249-310.

¹² Strauss, L. –Cropsey, J., *History of Political Philosophy*, Chicago & London: The University of Chicago Press, 1987³, σελ. 209.

¹³ Για τις σημασίες και χρήσεις της λέξης *φύσις* και του ρήματος *φύω-φύομαι*, στην αρχαία γραμματεία βλ. ενδεικτικά Αριστ. *Μετά τα Φυσικά*, 1014b κ.ε. αλλά και *Ιλ. Ζ’* στ. 144-149, *Οδύσ.* κ’, στ. 303, Σοφ. *Αντιγ.* στ. 522-523: «Οὔτοι συνέχθην, ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν»!

ακολουθώντας μία πρακτικοκριτική κατεύθυνση.¹⁴ Η αντίληψη της φύσης με κοινωνικούς όρους ως δυναμικό μέγεθος και παραγωγική δύναμη της ιστορικής εξέλιξης απαντά κατά τον Ευτύχη Μπιτσάκη τόσο στους προσωκρατικούς φιλοσόφους όσο και στον Marx: η φύση ως εσωτερική και σταθερή ουσία των όντων και του ανθρώπινου υποκειμένου αποκτά κατά την οπτική αυτή ηθικές προεκτάσεις.¹⁵ Η έρευνα των προσωκρατικών φιλοσόφων εστιάζει στην αναζήτηση της πρώτης ουσίας αποτελώντας έτσι την απαρχή του φιλοσοφικού προβληματισμού για τον ορισμό της φύσης με τη διαλεκτική της προοπτική. Ενώ, κατά τον Robin G. Collingwood η σχέση ανθρώπου φύσης διερευνάται μέσω της ιστορικής ερμηνείας της ιδέας της φύσης ακολουθώντας μια εγγελιανή ιδεαλιστική μέθοδο ιστορικής έρευνας.¹⁶ Εδώ, η νέα εν πολλοίς ισχύουσα μέχρι και σήμερα φιλοσοφική αντίληψη θεωρεί τη φύση σταθερά εξελισσόμενη και πυροδοτούμενη από την αντίθεση αντικρουόμενων δυνάμεων, ως ένα μέγεθος πέρα από την ύλη και το νου αξιοποιώντας τόσο την ηρακλείτεια αρχή των αντιθέτων όσο και την καρτεσιανή θεωρία των δύο υποστάσεων. Ενώ λοιπόν σε αυτές τις δύο όψεις μελέτης της φύσης βλέπουμε ότι γίνεται αναφορά στην ιστορία της έννοιας ή/και της σχέσης ανθρώπου -φύσης, με έμφαση και στις δύο περιπτώσεις στις αρχαιοελληνικές καταβολές (προσωκρατικοί, αριστοτελική προσέγγιση), στο έργο του φυσικού Erwin Schrödinger, που έχει στόχο τη μελέτη των φυσικών κοσμοθεωριών

¹⁴ Πέρα από τα γνωστά έργα του Marcuse (*Ερως και πολιτισμός*, 1955, *Μονοδιάστατος άνθρωπος*, 1965), αναφέρομαι εδώ σε μελέτη του Δημήτρη Λαμπρέλλη, *Αγωνία της άρνησης στον Marcuse* (Δωδώνη 2000) που ασχολείται με την προβληματική της κοινωνικής οικολογίας στο έργο του. <https://www.marcuse.org/herbert/index.html> Στη διατριβή μου μελετώντας τη σχέση ανθρώπου φύσης στον νεαρό Marx οδηγήθηκα στις σύγχρονες προεκτάσεις της μαρξικής ανθρωπολογίας με αναφορά στην κοινωνική φιλοσοφία του 20^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα στο θέμα χειρισμού της τεχνολογίας από τον άνθρωπο, στην προοπτική της θεωρίας του Marcuse. Λάζου, Α., *Άνθρωπος φύση & πράξη στα νεανικά έργα του Karl Marx (2006)* (ανέκδοτη): Διδακτορική μελέτη για την νεανική φιλοσοφική προσέγγιση της έννοιας του ανθρώπου από τον νεαρό K. Marx 1841 - 1845, τις καταβολές της στην αρχαία Ελληνική γραμματεία σε σχέση με τη σύγχρονη αναλυτική κριτική της. https://www.academia.edu/27020331/ANΘΡΩΠΟΣ_ΦΥΣΗ_ΚΑΙ_ΠΡΑΞΗ.pdf

¹⁵ Μπιτσάκης, Ευτ., *Η φύση στη διαλεκτική φιλοσοφία*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1974, σελ. 9.

¹⁶ Collingwood, R., *Idea of Nature (Η ιδέα της φύσης)*, Oxford University Press, 1945.

ιστορικά, βρίσκουμε την έντονη επίκληση της ανθρωπιστικής παιδείας και παραίνεση για επιστροφή στις αξίες των αρχαίων Ελλήνων.¹⁷

Μπορούμε λοιπόν να προσεγγίσουμε την έννοια της φύσης με δύο τρόπους: ή μέσω της ιστορίας ιδεών ή μέσω της κοινωνικής κριτικής. Μελετώντας δε την έννοια της φύσης καταλήγουμε στην ανάγκη επαναπροσδιορισμού της σχέσης ανθρώπου -φύσης ως του καθοριστικού συντελεστή για την κατανόησή της. Τέλος, η εφαρμοσμένη περιβαλλοντική ηθική και η οικολογική φιλοσοφία μας υποδεικνύουν να αναπτύξουμε μια κοινωνικοκριτική προσέγγιση στην πραγμάτευση της έννοιας της φύσης στην ιστορία και στον πολιτισμό. Η σύγχρονη τάση των τελευταίων περίπου τεσσάρων δεκαετιών αφορά πράγματι στην οικολογία και στον περιβαλλοντικό ακτιβισμό. Πρόκειται για ένα εξαπλωμένο πλατιά πλέον οικολογικό ρεύμα, του οποίου κοινός τόπος είναι η προστασία της φύσης ως αιχμή κοινωνικής δράσης και πολιτικής στράτευσης.

Δρούμε υπέρ της φύσης, των δικαιωμάτων των ζώων, προβαίνοντας σε πράξεις και διεκδικήσεις που ενεργοποιούν ηθικές αξίες που έχουμε υιοθετήσει σαν να ήταν και η ίδια η φύση ένα ηθικό υποκείμενο στα δικά μας πρότυπα, αρνούμενοι να αναγνωρίσουμε τη διαφορετικότητα και να υπακούσουμε στις ιδιαίτερες ανάγκες της, ξεχνώντας ότι ανάμεσα στις αξίες είναι και η ίδια η φύση μια ιδιαίτερη, ξεχωριστή από τις ανθρώπινες, μια αυτοτελής αξία. Κατά τον ίδιο τρόπο και στην αισθητική προοπτική της σχέσης, αναγνωρίζουμε στη φύση αισθητική διάσταση προβάλλοντας και προεκτείνοντας υποκειμενικές αξίες και ανάγκες: όπως η ανάγκη για ελευθερία από τα δεσμά του τρόπου ζωής μας και κατάκτηση – ως μεταφορική βορά – του επιθυμητού αντί για άδολη θέαση της φυσικής ομορφιάς. Πρόκειται συνολικά για μια διάγνωση της πραγματικής

¹⁷ Schrödinger, E., *Η φύση και οι Έλληνες. Ο κόσμος και η φυσική*, εκδ. Τραυλός, 1995.

ανθρώπινης κατάστασης, της πραγματικότητας της σχέσης ανθρώπου - φύσης.¹⁸

Στο έργο του Roderick Nash, τίθενται οι αρχές της περιβαλλοντικής ηθικής και ειδικότερα προσεγγίζεται κριτικά η έννοια της πραγματικής οικολογίας σε αντιπαράθεση με τις τρεις μορφές ψευδοοικολογίας που εμφανίζονται α) ως θρησκευτικός φανατισμός που θεοποιεί τη φύση, β) ως λυρισμός που αποσκοπεί στο να προσηλυτίσει οπαδούς, όπως στον οικότουρισμό και στην προώθηση οικολογικών προϊόντων και γ), ως λόγος επιστημονικός που αναλύει κι επεξηγεί τα φαινόμενα της ζωής παρουσιάζοντάς τα ως οικολογική στάση και προοπτική.¹⁹ Έτσι λοιπόν η κριτική στάση του συγγραφέα εστιάζεται στο σύγχρονο τρόπο ζωής που αποσπά τον άνθρωπο από τον τόπο του και μειώνει στο ελάχιστο το φυσικό τοπίο. Του αιτήματος επομένως για προστασία της φύσης και περιβαλλοντικής ηθικής προέχει η διάγνωση της σχέσης του ανθρώπου με την μηχανή και την τεχνολογία που κυριαρχεί στη ζωή του ανθρώπου έχοντας γίνει προέκταση του ίδιου του σώματός του. Η αναγνώριση της πραγματικότητας που προκύπτει από τις διαπιστώσεις της κοινωνικής οικολογίας, ότι ο κόσμος της τεχνολογίας παίζει σήμερα το ρόλο που είχε παραδοσιακά η φύση, καθώς και μια σειρά από συγκεκριμένα προβλήματα του σύγχρονου βίου: ο γενετικός ρατσισμός, η παγκοσμιοποίηση, η απώλεια του ιδιωτικού χώρου, η εμπορευματοποίηση της τέχνης και της σεξουαλικότητας, η ψηφιακή δυνατότητα ελέγχου των δεδομένων του ανθρώπινου δυναμικού, η ερημοποίηση, τα μεταλλαγμένα τρόφιμα κ.ά., δίνουν στην οικολογία το συγκεκριμένο της περιεχόμενο δράσης και

¹⁸ Βλ. σχετικά Λαμπρέλλη, Δ., *Άνθρωπος και φύση. Η τριπλή προοπτική: πολιτική-ηθική-αισθητική*, Αθήνα: εκδ. Νόηση, 2010.

¹⁹ Ο Nash εκπρόσωπος του αμερικάνικου θεωρητικού περιβαλλοντισμού έχει συγγράψει σημαντικά βιβλία με πιο αντιπροσωπευτικά τα *Wilderness and the American Mind* (*Άγρια ζωή και η αμερικανική σκέψη*), Yale University Press, 2014⁵ και *The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics* (*Τα δικαιώματα της φύσης: Μια ιστορία της περιβαλλοντικής ηθικής*), University of Wisconsin Press, Madison, 1989 κ.ά.

σκοπών.²⁰ Ο λόγος που δεν επιλύονται τα προβλήματα ανάγεται στην αδυναμία μας να μελετήσουμε τις καταστάσεις και τα κοινωνικά μοντέλα σε συνδυασμό, έτσι ώστε να εφαρμόσουμε απαντήσεις και λύσεις συνολικές με βάση τη διεπιστημονικότητα, την πρόβλεψη και τέλος την προστασία. Η λύση στο περιβαλλοντικό πρόβλημα προς την οποία μάλιστα δείχνει ο Δημήτρης Λαμπρέλλης στο έργο του *Άνθρωπος και φύση. Η τριπλή προοπτική: πολιτική – ηθική – αισθητική* είναι παραπέρα η άδολη απόλαυση της ζωής και της φύσης, η ηθική αποστροφή προς την ωφελιμιστική διοργάνωση και ανακατασκευή του φυσικού κόσμου για το ανθρώπινο συμφέρον.²¹

III

Αναζητώντας λύση στα οικολογικά ζητήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω και θεωρούνται απειλή για την επιβίωση όλων των όντων, μπορούμε για άλλη μια φορά να αναρωτηθούμε φιλοσοφικά πώς και με ποιες αρχές ή με ποια μέσα, για ποιον και για ποιους σκοπούς πρέπει και θα μπορούσε να αλλάξει την πορεία της ανθρώπινης εξέλιξης είτε σε κοινωνικό είτε σε φυσικό επίπεδο. Αν κρίνουμε από την ιστορική εμπειρία, δύο από τις πιο ‘ηχηρές’ και περισσότερο ‘κρίσιμες’ φιλοσοφικές προτάσεις υποδηλώνονται με όρους όπως το *μέτρο* (αρχαία Ελλάδα)²² και η *σιωπή* (Ινδία, Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα),²³ εκπέμποντας ένα στίγμα ‘απέλπιδος’ φωτός, προειδοποιητικά σήματα για την καταστροφική και

²⁰ Από το Λάζου, Α., «Στο μεταίχμιο σκέψης και ζωής: Ο φιλόσοφος ως ποιητής και φωτογράφος», *Φιλοσοφείν*, 2011, σελ. 157–165 (βιβλιοκριτική του Λαμπρέλλη, Δ., *Άνθρωπος και φύση*, ό.π.) σελ. 163.

²¹ Ο.π.

²² Lazou, A., «Man and Measure: Comments on the Crisis of Civilization» (Άνθρωπος και μέτρο: Σχόλια για την κρίση του πολιτισμού), *Φιλοσοφείν*, τεύχος 15, January 2017, ISSN: 2241-4401 (print), *International Philosophical Forum Anadrasis*, <http://deaeef.gr/wp-content/uploads/2016/12/Lazou-full-text3.pdf> (on-line), ISBN: 978-618-829355-0-2 (ανατύπωση εις *Το ανθρώπινο πρόσωπο της φιλοσοφίας*, Αθήνα, εκδ. Αμμων, 2019, σελ. 49-68).

²³ Για την βουδιστική και ινδική κοσμοαντίληψη και φιλοσοφία σχετικά με τη σιωπή, δες Coward, H., *Language in Indian Philosophy and Religion*, Wilfrid Laurier Univ. Press, 2010 και σειρά συγκριτικών μελετών με τη δυτική φιλοσοφία, Derrida, Heidegger κ.ά. δες Coward, H., *Derrida and Indian Philosophy*, SUNY Press, 1990, O’Leary, J., Heidegger, and Indian Philosophy, στο E. Franco, *Beyond Orientalism: The Work of Wilhelm Halbfass and its Impact on Indian and Cross-Cultural Studies*, published by Motilal Banarsidass, 2007. http://josephsoleary.typepad.com/my_weblog/2006/10/heidegger_and_i.html/

αυτοκαταστροφική ανθρώπινη ανάπτυξη στον πλανήτη. Λειτουργούν όμως και ως προφυλακτική τάση στο ίδιο το σώμα του ανθρώπινου πολιτισμού υποδεικνύοντας μια πιθανή θεραπεία των προαναφερθέντων δεινών. Ως επακόλουθο των αρνητικών και απαισιόδοξων ερμηνειών της σχέσης ανθρώπου-φύσης στο φως της σύγχρονης κρίσης, ανοίγεται σωτήρια η δυνατότητα για επανεκτίμηση των επιτευγμάτων του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και ιδιαίτερα στις ανθρωπολογικές-ηθικές του παραμέτρους.

Στο σημείο αυτό ολοκληρώνοντας το αναλυτικό μέρος της εργασίας μας θα αναφερθούμε στον Παναγιώτη Κονδύλη, ο οποίος συγκροτώντας της έννοια της κοινωνικής οντολογίας προτείνει στην πραγματικότητα έναν τρόπο να προσδιοριστεί ένα σταθεροποιημένο υπόστρωμα της ανθρώπινης ιστορίας που μπορεί να δημιουργήσει αντικειμενικά τη βάση και την εγγύηση για την αληθινή γνώση του τί διαχρονικά αποδεικνύεται αληθές, για να διερευνηθεί αντικειμενικά και να βρεθεί η επιστημολογική σταθερά που ισχύει σε διαφορετικές αντιλήψεις πολιτισμών και περιόδων του παρελθόντος, όπως ο αρχαίος ελληνικός κόσμος, που αναπτύχθηκαν πολλές χιλιάδες χρόνια πριν και σε τόσο διαφορετικές συνθήκες. Προσπαθώντας στο τιτάνιο έργο του σε συνέχεια σπουδαίων κοινωνιολόγων και κοινωνικών φιλοσόφων του 19^{ου} και 20^{ού} (Marx, Comte, Weber)²⁴ να δώσει μια απάντηση στο ερώτημα για τους λόγους ‘επιβίωσης’ και διαχρονικότητας των κλασικών Ελληνικών ιδανικών, αντλεί σημαντικά γνωσιολογικά συμπεράσματα και παραδειγματική γνώση από την αντιμετώπιση των σχετικών εννοιών και της εξέλιξής τους κατά το 19^ο αιώνα, συνδυάζοντας φιλοσοφικά, ιστορικά και λογοτεχνικά δεδομένα με επίκαιρες πνευματικές ανησυχίες και πολιτικές συζητήσεις. Εμπνευσμένοι από την αρχαιοελληνική κοινωνικοπολιτική οργάνωση,

²⁴ Κονδύλης, Π., *Το πολιτικό και ο άνθρωπος. Βασικές αρχές της κοινωνικής οντολογίας*, 2 τ., μτφρ. Λ. Αναγνώστου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2007.

όπως πολυάριθμοι στοχαστές από όλα τα πεδία έρευνας και σε όλα τα μήκη και πλάτη, ίσως ‘επισκεφθούμε’ και πάλι τον κόσμο, με σημείο αφετηρίας που μας προσφέρεται τώρα από την τέχνη: τέχνη που ενσωματώνει επιστημονική γνώση της φύσης και του σύμπαντος [περιλαμβάνοντας και τις κοινωνικές επιστήμες].²⁵

Στην ομάδα των στοχαστών του 20ού αιώνα που άσκησαν κριτική στον σύγχρονο πολιτισμό ξεχωριστή θέση κατέχει ο Κώστας Παπαϊωάννου, ο οποίος στο νεανικό έργο του *Ο άνθρωπος και ο ίσκιος του* αξιοποιώντας φιλοσοφικές επιρροές των Hegel, Marx, Nietzsche, Kirkegaard, κάνει επίσης μια ενδιαφέρουσα σύνδεση με την τέχνη της εποχής του.²⁶ Σύμφωνα με τις βαθύτατες αναλύσεις του Παπαϊωάννου σε αυτό, ενώ ο μόνος οντολογικός προσδιορισμός του ανθρώπου είναι η ίδια η ιστορία του, η σύγχρονη εποχή δεν είναι παρά μια «εποχή της εικόνας του κόσμου», καθώς στη δυτική σκέψη επικρατεί από την εποχή του Descartes η μεταφυσική της γνώσης, όπου ο άνθρωπος προσδιορίζεται σαν αυθυπόστατο ον μέσω της συνειδητής του νόησης και σε αυτό το πλαίσιο η φύση απογυμνώνεται από τη θεϊκή παρουσία και η τέχνη και η αισθητική από το ιερό, το μαγικό και το τραγικό στοιχείο πρότερων πολιτισμών. Τόσο η νεότερη αισθητική ως «καθαρή ομορφιά», όσο και η ιστορία ως αναγκαίος καθορισμός της ανθρωπολογίας συμβαδίζουν με την απομάκρυνση ή και διχοτόμηση ακόμα φύσης και ιστορίας, όπου ο κόσμος καθίσταται το αντικείμενο και ο άνθρωπος το υποκείμενο μιας σχέσης γνώσης και πρακτικού καθορισμού. Αλλά η συνειδητοποίηση της αντίθεσης φύσης και ιστορίας, όσο και φύσης και πνεύματος, συνιστά μια

²⁵ Παράλληλες γραμμές αναζήτησης βρίσκουμε στο έργο Ελλήνων διανοητών του 20^{ού} αιώνα, όπως στους Καστοριάδη, Παπαϊωάννου και Αξελό. Βλ. Αξελός, Κ. *Το άνοιγμα στο επερχόμενο και το αίνιγμα της τέχνης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2009. Πρβλ. Βάσση, Γ., «Συνέχεια ή σύγκρουση στη διαχρονικότητα του ελληνικού πολιτισμού; Μία διερεύνηση του ζητήματος σε τρεις νεοέλληνες στοχαστές της διασποράς: Κορνήλιος Καστοριάδης, Κώστας Παπαϊωάννου, Κώστας Αξελός», (εκδ.) Α. Λάζου, *Φιλοσοφία, Τέχνη, Θεραπεία – PATH*, τ. 1, 2020, σελ. 285-299.
https://www.researchgate.net/publication/358057782_PATH_1_FULL_Repaired

²⁶ Παπαϊωάννου, Κ. *Ο άνθρωπος και ο ίσκιος του*, Αθήνα: εκδόσεις ΤΟ ΠΟΝΤΙΚΙ, 2013 (1^η έκδοση, Εναλλακτικές εκδόσεις, 1995).

τραγική εμπειρία ισοδυναμώντας με τη συνειδητοποίηση της ανθρώπινης μοίρας και με την ίδρυση ενός μοντέρνου ουμανισμού (ό.π., 13-14). Ενώ η σύγχρονη τέχνη κατά τον Παπαϊωάννου παρουσιάζει τον άνθρωπο άθυρμα μιας τραγωδίας που τον υπερβαίνει και τον αποξενώνει από την ίδια του τη συνείδηση (40-41), αρνείται να αναγνωρίσει πλέον ως αξία την ιδέα της ομορφιάς ως φυσικής αρμονίας που εξέφραζε η Αναγέννηση και η κλασική αρχαιότητα επιδιώκοντας αισθητικές τάσεις δυσαρμονίας, αυτοσχεδιασμού, τραγικής ακρότητας (42). Υποστηρίζει ότι η άρνηση της κλασικής ομορφιάς και η αναγέννηση των αντικλασικών τεχνών έγινε δυνατή, γιατί ο άνθρωπος ζει σε αντίθεση με την εποχή του, γιατί θέλει να αναγνωρίσει μες στο φόβο και τη θανάσιμη αγωνία τις δαιμονικές δυνάμεις που ο ιστορικός κόσμος φέρνει μέσα του.²⁷ Η σύγχρονη αντικλασική τέχνη αναζητώντας κατά πόδας τους δαίμονες της ανθρώπινης μοίρας, μετατρέπει το άλλοτε συγκροτημένο υποκείμενο σε όργανο ενός απάνθρωπου και αδήριτου μηχανισμού. Στο υπόβαθρο αυτής της νέας εποχής ο σύγχρονος άνθρωπος συγκρούεται με τον τεχνικό πολιτισμό, ένα πρόβλημα που χαρακτήριζε την περίοδο του μεσοπολέμου κι εκφράστηκε όχι μόνο φιλοσοφικά αλλά και μέσα από την τέχνη του κινηματογράφου (*Μητρόπολις* του Lang, *Μοντέρνοι Καιροί* του Σαρλώ) και τη λογοτεχνία (Aldus Huxley) και προμηνύει, με την εκμηδένιση της ανθρωπότητας από την αδυσώπητη μηχανοποίηση του βίου, ακόμη και το τέλος του πολιτισμού συνολικά.

Στο πρόσφατα δημοσιευμένο άρθρο της με τίτλο «Συνέχεια ή σύγκρουση στη διαχρονικότητα του ελληνικού πολιτισμού;» η Παναγιώτα Βάσση, που αποτελεί μία βασική σύγχρονη μελετήτρια του έργου του Παπαϊωάννου,

²⁷ Στο σημείο αυτό ο Παπαϊωάννου επικαλείται τον Karl Jaspers και όπως εκείνος ζητούσε να ξαναβρούμε ενεργητικά το νόημα του φόβου, γιατί ο φόβος ήταν η ένδειξη ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να εκμηδενιστεί, έτσι και ο Παπαϊωάννου αιτιολογεί τη θέληση του μοντέρνου ανθρώπου της εποχής που συγγράφει να «ξαναζήσει μέσα στο Παρόν το νόημα του Φόβου» (Παπαϊωάννου, *Ο άνθρωπος και ο ίσκιος του*, ό.π., σελ. 45-48).

σε αντιδιαστολή με τον Καστοριάδη, υποστηρίζει ότι τόσο στον Παπαϊωάννου όσο και στον Καστοριάδη προτείνεται η στροφή προς στην αρχαία Ελλάδα ως «επαναδιαπραγμάτευση του πολιτικού στη σύγχρονη εποχή όχι μιμητικό πρότυπο», ενώ «στον Παπαϊωάννου εντάσσεται στη μόνιμη διερώτηση, ήδη από το 1942, για το περιεχόμενο του ‘πολιτικού ανθρώπου’, για την ίδια την πολιτική ως συστατικό της ουσίας του ανθρώπου, για την ανανοηματοδότηση του πολιτικού». Η ‘ελληνική παραδοξότητα’ κατά τον Παπαϊωάννου -τονίζει η Παναγιώτα Βάσση, αποτελεί «την απάντηση που έδωσαν οι Έλληνες απέναντι στην κίνηση και τη φθορά, στο ζήτημα του χάους, απάντηση ιστορικά ιδιαίτερη, πολύ διαφορετική από ό,τι προκρίθηκε σε άλλους πολιτισμούς» με συνέπεια την εκδήλωση της δημοκρατίας, ως «παραγωγή νοήματος και σταθερότητας εντός της αστάθειας», ενώ η δημοκρατία αποτελεί το φιλοσοφικό και πολιτικό αντιστάθμισμα στο μη-Είναι. Έτσι, μας δίνεται μέσω του Παπαϊωάννου η δυνατότητα γεφύρωσης της ηθικής και ευρύτερα πολιτιστικής αξίας της αναβίωσης της τραγωδίας ως του κατ’ εξοχήν πολιτικού αγαθού του κλασικού πολιτισμού. Αναδεικνύεται μάλιστα θετική στον Παπαϊωάννου η σημασία της σχέσης Τραγωδίας - Δημοκρατίας εντός του κλασικού πολιτισμού, καθώς αναφέρεται με «θετικό πρόσημο» στον πλατωνικό όρο *Θεατροκρατία*, τον οποίο «‘αλιεύει’ από το πλατωνικό έργο, *Νόμοι* 701 a, δίνοντάς του όμως διαφορετικό περιεχόμενο. Αν στον Πλάτωνα συνιστά μομφή, στον Παπαϊωάννου συνιστά ουσία της Δημοκρατίας».²⁸

Όπως και στον Καστοριάδη, είναι επίμονη η αναζήτηση των αιτίων της παρακμής του κλασικού «στην κοινή εξαφάνιση τραγωδίας και

²⁸ Βάσση, Γ., «Συνέχεια ή σύγκρουση στη διαχρονικότητα του ελληνικού πολιτισμού; Μία διερεύνηση του ζητήματος σε τρεις νεοέλληνες στοχαστές της διασποράς: Κορνήλιος Καστοριάδης, Κώστας Παπαϊωάννου, Κώστας Αξελός», ό.π., σελ. 284 & υποσημ. 217.

δημοκρατίας», αλλά και στην έννοια της *ύβρεως*, που κατά τον Παπαϊωάννου παρουσιάζεται «ως απώλεια της ενότητας» (ό.π.).

Έτσι, με την αναφορά μας στον δικό μας Κώστα Παπαϊωάννου και έμμεσα στον Κορνήλιο Καστοριάδη, δείχνουμε πώς η κριτική αιχμή της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας του 20^{ού} αιώνα – π.χ. των νιτσεικών Oswald Spengler και Ortega y Gasset και των νεομαρξιστών Theodor Adorno, Max Horkheimer, Fredric Jameson, κ.ά. - που στρέφεται ενάντια στον βιομηχανικό πολιτισμό όσο και στην καπιταλιστική οικονομία, συνοδεύεται από προτάσεις ορισμένων για στροφή στα αρχαιοελληνικά πρότυπα.

Κλείνοντας, με στοχαστική αναδίφηση των διαδραστικών δρωμένων της ερευνητικής και καλλιτεχνικής μας ομάδας με βάση το αισχύλειο δράμα,²⁹ αναζητούμε πώς η σύγχρονη αναβίωση του αρχαίου δράματος με τα μέσα του χορού και του σωματικού θεάτρου οδηγεί σε έναν ολιστικό θεραπευτικό σκοπό για τον άνθρωπο εναρμονισμένο με τη φύση και σε σχέση μη εκμεταλλευτική μαζί της, αλλά με αναγνώριση του ιερού και θείου στοιχείου σε αυτήν. Το τραγικό δράμα μάλιστα, καθώς αναπαριστά την άβυσσο της ανθρώπινης ψυχής, την αμαρτία και το ηθικό της έλλειμμα, δείχνει παράλληλα την οδό προς τη σωτηρία μέσα από την άσκηση, το φιλοσοφικό διάλογο και το μέτρο του κεχορευμένου λόγου.

²⁹ Εδώ χρειάζεται να συμπληρώσουμε τον προβληματισμό μας με αναφορά σε πρόσφατες δημοσιεύσεις μας που συνοδεύουν την καλλιτεχνική εκπαιδευτική δράση μας στο αρχαίο δράμα με έμφαση στην αισχύλεια δραματολογία. Συγκεκριμένα η θεωρητική επεξεργασία που επιχειρούμε στο παρόν άρθρο αποτελεί συνέχεια της συζήτησής μας για τις αισθητικοθεραπευτικές σύγχρονες χρήσεις του αρχαίου δράματος-χορού και λόγου. Παραθέτουμε τους τίτλους των άρθρων μας και τις πληροφορίες έκδοσης για περαιτέρω ανάγνωση: Λάζου, Α., «'...δι' ελέου και φόβου περαίνουσα...': Η διαλεκτική του φόβου στο αρχαίο ελληνικό δράμα», *Η φιλοσοφία ως αντίδοτο στον φόβο. Η διαλεκτική του φόβου στο αρχαίο ελληνικό δράμα* Πρακτικά ημερίδας παγκόσμιας ημέρας φιλοσοφίας 2020 (επιμ. Α. Λάζου), Σύλλογος «Λίνος» Παγκόσμιος Φιλοσοφικός Ιστός, Εκδόσεις Αγγελάκης, Αθήνα, 2021, σελ. 101-132. Κεχαγιάς, Χρ.– Λάζου, Α., «Ο θεραπευτικός λόγος του αρχαίου χορού: λειτουργικές αρχές & φιλοσοφικές προϋποθέσεις», *ό.π.*, σελ. 147 – 230. Λάζου, Α., «Το αρχαίο ελληνικό δράμα στο 'φως' της όρχησης, Η διαλεκτική του φόβου στο αρχαίο ελληνικό δράμα», *ό.π.*, σελ. 233-257.

Ειδικότερα, στο πλαίσιο θεωρητικής και πρακτικής προετοιμασίας για το χοροθεατρικό δρώμενο *Πέρσαι-Αισχύλος*, στο διάστημα 2020-2021 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, επιχειρώ την φιλοσοφική σύνδεση δύο γνωστών τραγωδιών του Αισχύλου, *Πέρσαι* (472 π.Χ.) & *Ευμενίδες* (από την τριλογία της *Ορέστειας* 458 π.Χ.), λαμβάνοντας υπ' όψη (1) φιλοσοφικές & ανθρωπολογικές αναφορές του αισχύλειου λόγου - σώμα/ψυχή, δικαιοσύνη, ύβρις, θεραπεία, (2) την ιστορική πραγματικότητα και τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις της έρευνας του αρχαίου δράματος στο σύγχρονο περιβάλλον (συγκριτική, διεπιστημονική και διαμαθησιακή προσέγγιση), (3) σύγχρονες αναγνώσεις κι ερμηνείες από σημαντικούς σκηνοθέτες (Κουν, Τερζόπουλος, Gotsheff κ.ά.).³⁰ Τέλος, με τη φιλοσοφική εξέταση του αρχαίου χορού και δράματος από τη σκοπιά μιας σύγχρονης θεραπευτικής εφαρμογής του στο πλαίσιο σύγχρονων γεγονότων, όπως οι πολεμικές καταστροφές και κοινωνικές/πανδημικές κρίσεις, κυρίως όμως στο ζήτημα της περιβαλλοντικής-κλιματικής κρίσης, επιθυμούμε να φανερώσουμε και την επίδρασή τους στην καθημερινή ζωή και στον πολιτισμό. Με τη χοροθεατρική παράσταση ως διαδραστικό δρώμενο συνδράμουμε στην ενεργοποίηση των θεατών ως προς την αξία της τέχνης στη ζωή τους και στην αίσθηση της συμμετοχής σε δημιουργικές δραστηριότητες με έμφαση στις δραματο-μουσικο-χοροθεραπευτικές διαστάσεις και εφαρμογές του αισχύλειου έργου. Επιπρόσθετα, με το ανθρωπολογικό και ψυχολογικό υπόβαθρο της ερμηνείας μας ως προς τη σύζευξη των δύο δραμάτων τονίζουμε το επίκαιρο αντιπολεμικό μήνυμα, τη σημασία του θρήνου και της κάθαρσης από τα ανθρώπινα δεινά στο πλαίσιο του αρχαίου δράματος και ιδιαίτερα

³⁰ Λάζου, Α., Φιλοσοφική προσέγγιση της Αισχύλειας δραματοουργίας στο ιστορικό της πλαίσιο, Νοέμβριος 2021 (υπό δημοσίευση σε έκδοση του *Μουσείου Ναυτικής Παράδοσης*). Με βάση δημόσια διάλεξη της συγγραφέως *Πέρσαι- Αισχύλος: Μία Προσέγγιση*, στο Τμήμα Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ, *Αφορμές διαλόγου*, στις 22.5.2021

της Αισχύλειας δραματουργίας, για τη σημερινή συγκυρία των πολέμων και των κρίσεων.

ANNA LAZOU

ΕΠΙΚΟΥΡΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΕΚΠΑ

Πρόσκληση

**Ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος, Καραϊσκού 104-Πειραιάς
& ο Σύλλογος Λόγου-Μουσικής-Τέχνης 'ΑΙΝΟΣ'**
Σας προσκαλούν να παρακολουθήσετε
το διαδραστικό δράμα
Πέρσαι-Αισχύλος
στην αρχαία & νέα ελληνική
σε σύλληψη-σκηνοθεσία Άννας Λάζου

Κυριακή, 21 Νοεμβρίου 2021 - 7μμ
Αίθουσα Κίμωνος Ράλλη Πειραιϊκός Σύνδεσμος Καραϊσκού 104 Πειραιάς

Στο πλαίσιο επιστημονικής ημερίδας ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΗΜΕΡΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ 2021
με θέμα **ΦΥΣΗ & ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ & ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ**

Συντελεστές
Χρήστος Κεχαγιός
Προσωδια-μετρική
ανάλυση Περσών
Μαρία Συμεών
Μουσική διδασκαλία
Χάρης Σεπεντζής
Μάσκες
Φιφίκα Νικολοπούλου
Αιδασκαλία κίνησης
Καλλιόπη Βαρουδάκη
Παραδοσιακός χορός

Συμμετέχουν (με αλφαβητική σειρά)
Βεατρίκη Αντρέotti, Καλλιόπη Βαρουδάκη, Τίνα Γκρίεκο
Άσπασια Καλογήρου, Αλεξάνδρα Κουμαντάκη
Θοδωρής Κούκρας, Χρυσούλα Κουτούζου
Λιάνα Μπρόκου, Ήρων Νινιός, Σοφία Σγουράκη
Ρουμιάνα Τσαλκίτζη, Κώστας Φαρασόπουλος
Ζαφειρώ Χατζηφωτίου

Αιμόσιες σχέσεις Σοφία Νινιός

ΕΙΣΟΔΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΗ
**ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ: ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΧΟΡΟΥ ΤΜΗΜΑ ΠΕΡΑΙΑ
ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΔΙΑΔΟΣΗΣ ΛΟΓΟΥ, ΤΕΧΝΗΣ & ΧΟΡΟΥ**
ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ: lazou@uoa.gr, tclog21@gmail.com - 6983942295

Katsura Kan
Σιωπηλός χορός
Λημήτρης Λέκκας
Μελοποίηση Ευμενίδων
Στέλιος Βαρουδάκης
Μετρική ανάλυση
Ευμενίδων
Νίκος Ξένος
Προγρ/σμός studio ήχου
Αλέξ/ρος Βαρουδάκης
Βιντεολήψη

Βιβλιογραφία

Adorno, Th., *Negative Dialectics* (1966), transl. E.B. Ashton, RKP, London & New York, 1973, Taylor & Francies e-Library, 2004, σελ. 3-57.

Adorno, Th. - Horkheimer, M., «The Culture Industry: Enlightenment and Mass Deception».

<http://faculty.georgetown.edu/irvinem/theory/Adorno-Horkheimer-Culture-Industry.pdf>

Βάσση, Γ., «Συνέχεια ή σύγκρουση στη διαχρονικότητα του ελληνικού πολιτισμού; Μία διερεύνηση του ζητήματος σε τρεις νεοέλληνες στοχαστές της διασποράς: Κορνήλιος Καστοριάδης, Κώστας Παπαϊωάννου, Κώστας Αξελός», (εκδ.) Α. Λάζου, *Φιλοσοφία, Τέχνη, Θεραπεία – PATH*, τ. 1, 2020, σελ. 285-299.
https://www.researchgate.net/publication/358057782_PATH_1_FULL_Reportaired

Collingwood, R., *Idea of Nature (Η ιδέα της φύσης)*, Oxford University Press, 1945.

Κονδύλης, Π. *Το πολιτικό και ο άνθρωπος. Βασικές αρχές της κοινωνικής οντολογίας*, 2 τ., μτφρ. Λ. Αναγνώστου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2007.

Kondylis, P., *The new-times critique of metaphysics (Die neuzeitliche Metaphysikkritik)*, *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη* (επιμ. Μ. Παπανικολάου-Θ. Σαμαρτζής), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, τ. Α & Β, 2012, σελ. 17–25κ.ε.

Λάζου, Α. (επιμ.), *Η φιλοσοφία ως αντίδοτο στον φόβο. Η διαλεκτική του φόβου στο αρχαίο ελληνικό δράμα* Πρακτικά ημερίδας παγκόσμιας ημέρας φιλοσοφίας 2020, Σύλλογος «Λίνος» Παγκόσμιος Φιλοσοφικός Ιστός, Εκδόσεις Αγγελάκης, Αθήνα, 2021.

_____, «Φιλοσοφική προσέγγιση της Αισχύλειας δραματουργίας στο ιστορικό της πλαίσιο», Νοέμβριος 2021 (υπό δημοσίευση σε έκδοση του Μουσείου Ναυτικής Παράδοσης).

_____, «Στο μεταίχμιο σκέψης και ζωής: Ο φιλόσοφος ως ποιητής και φωτογράφος», *Φιλοσοφείν*, 2011, σ.σ. 157–165.

_____, *Άνθρωπος φύση & πράξη στα νεανικά έργα του Karl Marx* (2006) (ανέκδοτη): Διδακτορική μελέτη για την νεανική φιλοσοφική προσέγγιση της έννοιας του ανθρώπου από τον νεαρό Κ. Marx 1841 - 1845, τις καταβολές της στην αρχαία Ελληνική γραμματεία σε σχέση με τη σύγχρονη αναλυτική κριτική της.

https://www.academia.edu/27020331/ΑΝΘΡΩΠΟΣ_ΦΥΣΗ_ΚΑΙ_ΠΡΑΞΗ_H.pdf

Λάζου, Α.-Καλαχάνης, Κ. (επιμ.), *Στοιχεία Φιλοσοφίας της Φύσης τ. Α΄*, συνεπιμέλεια με τον Κ. Καλαχάνη, Αρναούτης, 2015.

Λαμπρέλλης, Δ., *Άνθρωπος και φύση. Η τριπλή προοπτική: πολιτική-ηθική-αισθητική*, Αθήνα: εκδ. Νόηση, 2010.

Lazou, A., «Man and Measure: Comments on the Crisis of Civilization», *Φιλοσοφείν*, τ. 15, January 2017, ISSN: 2241-4401 (print), *International Philosophical Forum Anadrasis*, <http://deeaef.gr/wp-content/uploads/2016/12/Lazou-full-text3.pdf> (on-line), ISBN: 978-618-829355-0-2 (ανατύπωση εις *Το ανθρώπινο πρόσωπο της φιλοσοφίας*, Αθήνα, εκδ. Άμμων, 2019, σελ. 49-68).

Lee, W. L., *Eco-Nihilism: The Philosophical Geopolitics of the Climate Change Apocalypse*, Lexington Books, 2017.

_____, *This is Philosophy: Environmental Ethics*, Wiley-Blackwell, 2022.

Μπιτσάκης, Ευτ., *Η φύση στη διαλεκτική φιλοσοφία*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1974.

Nash, R., *Wilderness and the American Mind*, Yale University Press, 2014⁵

_____, *The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics* University of Wisconsin Press, Madison, 1989.

Παπαϊωάννου, Κ. *Ο άνθρωπος και ο ίσκιος του*, Αθήνα: εκδόσεις ΤΟ ΠΟΝΤΙΚΙ, 2013 (1^η έκδοση, Εναλλακτικές εκδόσεις, 1995).

Schrödinger, E., *Η φύση και οι Έλληνες. Ο κόσμος και η φυσική*, εκδ. Τραυλός, 1995.

Strauss, L., «Progress or Return? The contemporary crisis in Western civilization», στο, 1975, *An Introduction to Political Philosophy: Ten Essays by Leo Strauss*, επαυξημένη έκδοση του 1989, *Political Philosophy: Six Essays by Leo Strauss*, Detroit: Wayne State UP, εκδ. Hilail Gildin, σελ. 249-310.

Strauss, L. –Cropsey, J., *History of Political Philosophy*, Chicago & London: The University of Chicago Press, 1987³.